

Євген Джиджора

УДК 8201:82-141

**СЕРЕДНЬОВІЧНА СЛОВ'ЯНСЬКА ГІМНОГРАФІЯ:
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД***

У 1930-ті роки наукові студії над східнохристиянською гімнографією дещо вповільнюються і відновлюються лише в 1970-ті роки. Тоді розпочинається пізній період вивчення середньовічної гімнографії. Водночас основні дослідницькі тенденції залишилися такими ж, як і в ранній період:

– історико-типологічний опис конкретного гімнографічного об'єкта (це може бути не тільки постать гімнографа, збірка або певний твір, а й окремий пісенний жанр),

– видання творів за стародавніми рукописами та їхня палеографічна характеристика.

В описі конкретного гімнографічного об'єкта найбільш продуктивними виявилися відкриття видатного болгарського науковця Г. Попова. Перебуваючи під впливом масштабних пошуків свого старшого колеги Б. Ангелова, який атрибутував та прокоментував переважну більшість творів Климента Охридського [1], Г. Попов переконливо показує, що саме завдяки Клименту оригінальна слов'янська гімнографія з'явилася вже наприкінці IX – на початку X ст. Уважно вичитуючи акровірші канонів, цей улюблений атрибут візантійської, а згодом і південнослов'янської церковної поезії, учений доходить висновку: у староболгарських мінеях цикл так званих загальних служб був укладений Климентом Охридським [52], а деякі послідування (увійшли до староболгарської Пісної тріоди) належать Костянтинові Преславському [51].

Завдяки розробкам Г. Попова знайдені відповіді на питання, поставлені трохи раніше ще однією болгарською дослідницею К. Івановою щодо “невідомих” на той час служб із азбучним акровіршем у південнослов'янській святковій Мінеї [14; 15]. Ці служби були написані учнями Кирила та Мефодія. Водночас Г. Попов вважає, що саме учні видатних слов'янських просвітителів у той

* Закінчення. Початок див.: Слово і Час. – № 4. – С. 95–100.

самий час уклали канони св. Кирилу та св. Мефодію, а зроблено це було не в період Великоморавської місії, як уважали попередні дослідники, а пізніше, уже в Болгарії [53, 14–20]. Відтак стараннями Г. Попова у славистику було введено великий масив репрезентативних творів оригінальної слов'янської гімнографії [49; 50].

Роботу Г. Попова із виявлення оригінальних пам'яток слов'янської гімнографії продовжив С. Кожухаров. Він атрибутував кілька канонів, укладених учнями Кирила та Мефодія – Костянтином Преславським та Наумом Охридським [27; 28]. Згодом С. Кожухаров опублікував узагальнююче дослідження, присвячене процесу становлення староболгарського церковного співу. У цій книжці вчений описує коло богослужбових текстів, що з'явилися внаслідок літературної діяльності послідовників перших слов'янських просвітителів [29].

Наукові відкриття, здійснені в 1970-х – на початку 1980-х років, дали змогу наступному поколінню болгарських дослідників зосередитися на локальних проблемах середньовічної гімнографії. Зокрема, Ц. Досева зацікавилася лінгвістичними особливостями новгородських міней 1095 – 1097 рр., киеворуських Службових міней XI – XIII ст., ранніх південнослов'янських міней тощо [8; 9; 10]. У цих роботах основним предметом вивчення постає лексичний склад збірок слов'янських гімнографічних творів. В окремих випадках дослідниця аналізує конкретні лексеми або частини мови [11; 12].

Доволі значимими є також наукові розробки М. Йовчевої. У її роботах можна виокремити декілька тематичних напрямів. Це власне текстологічний коментар до окремих пам'яток слов'янської гімнографії [18; 20; 24]; текстологічний опис деяких гімнографічних збірок на кшталт староболгарського Октоїха або староболгарської Мінеї на грудень [19; 23]; перелік текстологічних завдань, що виникають при реконструкції творів слов'янського церковного співу [17; 21; 22]. Завдяки дослідженням М. Йовчевої значно розширилося уявлення про корпус оригінальної слов'янської гімнографії, а також були по-новому сформульовані проблеми, пов'язані з його вивченням.

У новітні часи болгарські дослідники продовжують описувати все нові й нові гімнографічні об'єкти та коментувати вже відомі твори. До прикладу, Б. Мирчева уважно вивчає текстологічні особливості Канону святим Кирилу та Мефодію та Канону св. Димитрію Солунському [42; 43]. К. Станчев намагається з'ясувати, які типи службових слов'янських міней були поширені в ранній болгарській церкві [58; 59]. І. Христова-Шомова порівнює староболгарські мінеї XI – XII ст. із новгородськими мінеями на предмет лексико-фонетичних збігів та визначення спільного протографа [68; 69; 70].

Указані публікації вможливають висновки щодо проблем, генерованих болгарськими медієвістами в пізній період студій. Отже, ученими було з'ясовано:

- склад та функціонування слов'янських гімнографічних книг (Міней, Пісної та Цвітної тріоди, Октоїха, Кондакаря тощо);
- обсяг оригінальної слов'янської гімнографії, що постала в епоху Кирила й Мефодія та їхніх учнів Климента Охридського, Костянтина Преславського, Наума Охридського та ін.;
- пісенно-композиційний та лексико-фонетичний склад південнослов'янських міней у порівнянні з давньогрецькими протографами та давньоруськими списками.

Ще одним першопрохідцем вивчення східнохристиянської гімнографії слід вважати Г. Прохорова. Ще на початку 1970-х років у контексті масштабних досліджень літератури епохи Куликовської битви та культури XIV ст. вчений зацікавився літургічною поезією візантійського патріарха-ісихаста Філофея

Коккіна [54]. У роботах Г. Прохорова текстологічний аналіз гімнографічних творів Філофея Коккіна переплітається з історико-літературним. Водночас учений приділяє належну увагу кодикологічному опису вказаних пам'яток; перекладає деякі твори або уривками, або цілком, демонструючи особливості мови оригіналу та мови перекладу; подає повне видання маловідомих текстів (зокрема, Триптиха Всесвятій Богородиці, укладеного за допомогою поширеної у візантійській літературі композиційної моделі діалогу). Унікальні дослідження Г. Прохорова, що містять розгорнуті лінгвістичні та джерелознавчі коментарі до маловідомих пам'яток, дають можливість виміряти обсяги впливу візантійського літературного, мовного та літургійного процесу на давньоруську богослужбову практику.

В осмисленні середньовічної слов'янської гімнографії важливою віхою стала книжка М. Мур'янова "Гимнография Киевской Руси", написана в середині 1980-х років, однак видана пізніше [45]. У своїй роботі Мур'янов формулює широке коло дослідницьких завдань. Серед них знаходиться місце й текстологічним та джерелознавчим питанням. По-перше, учений береться описати корпус гімнографічних творів, що побутували в літературі Київської Русі. По-друге, розмірковує про основні відмінності між грецькою та слов'янською системою укладання богослужбових пісенних книг. По-третє, намагається виокремити власне оригінальні слов'янські пам'ятки і проаналізувати їх на предмет давньої лексики та словотворення.

Щоправда, шукаючи оригінальні слов'янські тексти, М. Мур'янов не враховує попередні досягнення болгарських учених, які за допомогою віднайдених акровіршів зуміли атрибуувати значну кількість слов'янських пам'яток, зокрема укладених учнями Кирила та Мефодія. Відтак доводиться частково погодитися із суворою критикою А. Турилова: "В результаті цього [ігнорування можливості виявити акровірш у пам'ятках слов'янської гімнографії. – Є. Д.] його [Мур'янова. – Є. Д.] дисертаційна праця, яка могла стати колосальним проривом у розробці проблематики, безнадійно застаріла не тільки на момент посмертного видання монографії, а й, можна сказати, ще до її написання" [67, 65–66].

Натомість литовський дослідник С. Темчин добре усвідомлює визначальну роль акровірша в адекватному прочитанні та інтерпретації гімнографічного твору. У низці публікацій, присвячених відомим перекладним та оригінальним канонам, що побутували в середньовічних слов'янських літературах, учений реконструює втрачений або затемнений акровірш шляхом зворотного перекладу церковнослов'янських інципитів на "їхні передбачувані грецькі відповідники" [64, 247]. У такий спосіб С. Темчину вдалося встановити грецьке, а не слов'янське, як уважалося довгий час у медієвістиці, походження таких пам'яток: Служба св. Кирилу Філософу (на 14 лютого) [61], Канон св. Димитрієві Солунському на (26 жовтня) [62], Служба на преставлення святих Бориса і Гліба (на 24 липня) [66]. Компаративістські зіставлення текстових фрагментів в окремих гімнографічних творах дають можливість науковцю вирішувати й важливі джерелознавчі проблеми. Зокрема, переконливо доведена теза про те, що києворуська Служба на перенесення мощей св. Миколая Мірлікійського (на 9 травня) є літературною переробкою грецької Служби на повернення мощей Апостола Варфоломія (на 24 серпня), вона була укладена видатним візантійським гімнографом Йосифом Піснеписцем [60; 65].

У цьому ж контексті слід згадати і книжку В. Легких, присвячену двом пам'яткам на честь св. Миколая Чудотворця – Службі на преставлення (на 6 грудня) та Службі на перенесення мощей (на 9 травня) [39]. Цим дослідженням авторка долучається до масштабної наукової традиції вивчення миколаївської гімнографії [4; 24; 44].

Основне завдання, що його ставить перед собою В. Легких, полягає у виокремленні та детальному коментуванні всіх редакцій двох основних пам'яток про святого. Завдання це не просте, оскільки в слов'янській рукописній традиції XII – XVII ст. служби св. Миколаю були дуже поширеними творами і тому часто піддавалися авторським компіляціям, редагуванню та іншим трансформаціям. Зрештою, В. Легких виділяє шість редакцій Служби на преставлення [39, 24] та три макроредакції і тринадцять мікроредакцій Служби на перенесення мощей [39, 114]. У книжці всі редакції текстів прокоментовано, показано різночитання, наведено паралелі з відповідних місць грецьких редакцій тощо. Дослідниця не ставить перед собою мету виявити можливі джерела, що лягли в основу Служби на перенесення мощей, тому їй не вдається зробити те відкриття, яке здійснив С. Темчин, і показати літературний зв'язок твору із грецькою Службою на повернення мощей Апостола Варфоломія [60]. Проте в її праці велику увагу приділено встановленню самих богослужбових послідувань на свята преставлення та перенесення нетлінних мощей, і це становить велику наукову цінність для літургістів та істориків.

Так звані загальні служби активно досліджують сербські славісти. Аналізуючи Службу Сави Сербському, укладену хиландарським монахом Феодосієм, С. Єлєсевич доходить висновку, що низка стихир являє собою літературну переробку стихир Загальної служби святителю єдиному [13]. Про відкриття інших сербських гімнографічних пам'яток та їхню текстологічну характеристику див.: [3; 57].

Утім, об'єктами текстологічних розслідувань стають не тільки конкретні гімнографічні твори, а й великі зведення. Серед таких – південнослов'янський Октоїх, описаний у роботі О. Крашениникової “Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского” [30]. Як уже зазначалося вище, упродовж тривалого часу Октоїхом уважно займалися болгарські фахівці в особі Г. Попова, М. Йовчевої та ін. Водночас російській дослідниці вдалося доповнити своїх попередників та представити панорамну картину типів слов'янського Октоїха, а також тих гімнографічних джерел, що були використані Климентом та його послідовниками при укладанні цієї збірки щоденних богослужінь. Особливо цікавими є текстові паралелі між Октоїхом часів Іоанна Дамаскина, давньогрузинською збіркою піснеспівів на вісім гласів, що називається Іадгарі, та власне слов'янським Октоїхом Климента Охридського [30, 292–295].

Не менш вагомим внеском у змиванні темних плям середньовічної гімнографії стала книжка Л. Щегольової, у якій подається розгорнутий текстологічно-композиційний аналіз одної з найстаріших пам'яток києворуської літератури XI ст. – Путятіної мінеї [71]. Архаїчна лексика, достудійське розташування піснеспівів у цілому служби, зв'язок із болгарськими протографами – усі ці теми цікавлять науковців у контексті вивчення Путятіної мінеї. Одною з центральних проблем у дослідженні Л. Щегольової є проблема перекладу Путятіної мінеї з грецької на церковнослов'янську мову. Дослідниця вважає, що ці переклади відбувалися із суттєвими змістовими переробками: слов'янські книжники вдавалися або до заміни образно-описових виразів на конкретно-предметні, або до заміни цілих образів [71, 396–405].

Тож Л. Щегольова дає змістовні відповіді на питання, сформульовані не одним поколінням славістів. Крім загальної характеристики збірки та широкого кола різночитань кожної служби, дослідниця робить переклад деяких творів Путятіної мінеї, що є особливо цінним для історичних та мовознавчих студій.

Підвищений інтерес сучасних науковців до середньовічної Мінеї простежується ще в низці робіт. Насамперед варто прокоментувати працю естонської дослідниці Н. Нечунаєвої “Мінея як тип слов’яно-грецького середньовічного тексту”. У книжці авторка ставить досить широке коло завдань, які зводяться до окреслення лінгвотекстологічної типології списків Мінеї, інтерпретації її змісту та виокремлення специфічних мовних особливостей різних списків Мінеї [46]. Робота Н. Нечунаєвої є досить системним та повним вивченням списків середньовічних слов’янських міней, описаних у Зведеному Каталозі 1984 р.

А ось у роботі О. Нікіфорової розглядається важливий історичний аспект функціонування візантійської Мінеї [47]. Як і в роботі О. Крашениникової, у книжці О. Нікіфорової здійснений величезний екскурс, і це дає змогу побачити основні етапи формування грецького Тропологію, що з часом трансформувалася в місячні Мінеї. Водночас дослідження О. Нікіфорової містить довідкову інформацію (перелік пам’ятей церковного календарного року за синайськими та грецькими мінеями, імена авторів канонів на кожен день церковного календаря, інципіти піснеспівів щоденних служб по місяцях грецькою та слов’янською мовами тощо). Безумовно, у вивченні історії становлення та змісту грецької службової Мінеї книжка О. Нікіфорової є дуже важливим, етапним дослідженням.

Лінгвістичні та джерелознавчі проблеми, пов’язані з підготовкою до видання Мінеї за лютий, вивчаються у статтях В. Криська [37]. Схожа проблематика, присвячена Мінеї за серпень, реалізується в працях Р. Кривка [32; 35]. У публікаціях Р. Кривка розглядається широкий спектр наукових питань із мови та літературних особливостей середньовічної гімнографії. Учений також дає лінгвістичну характеристику Кондака великомученику Димитрієві Солунському [31]. А в іншій роботі досліджує мову, літературне парафразування та поетичний розмір іще низки слов’янських кондаків [34]. Зазначимо, що це дослідження містить вичерпний аналіз наукових публікацій, присвячених виявленню поетичного метра у слов’янській церковній поезії [33].

Виявлення прикметних мовних особливостей у мінеях править за предмет дослідження також у публікаціях М. Малигіної. Вона зосереджена на проблемах словотворення, лексикографії та морфології в Мінейному стихирарі XII ст. [40; 41]. Слов’янське зібрання стихир до свят, що ввійшли до річних міней, становить собою матеріал, який іще очікує на своїх дослідників. Тож не випадково М. Малигіна присвячує частину своїх публікацій з’ясуванню самого “репертуару” Стихираря [40].

З-поміж німецьких дослідників слід виокремити наукові здобутки Д. Кристіанс, яка досліджує слов’янські переклади Різдвяного канону Іоанна Дамаскина, а також Канон Мефодієві Патарському, Канон Евтимієві Великому та інші давньослов’янські гімнографічні пам’ятки [36; 72; 73]. У вказаних працях зроблено цікаві спостереження над особливостями структурної організації творів – акровіршем та однаковою метричною структурою всіх тропарів. Зокрема, у слов’янському перекладі Різдвяного канону, на думку Д. Кристіанс, зберігається ізосилабічна структура грецького оригіналу. Це означає, переконана дослідниця, що слов’янська версія грецького твору могла виконуватися на мелодію, ідентичну першоджерелу [36, 29].

Інший німецький учений Х. Роте вивчає богословську термінологію та риторичні форми в літургічних текстах давньослов’янської гімнографії. Учений робить багато цікавих спостережень над давньослов’янськими списками пам’яток східнохристиянської гімнографії, зокрема Канонем Кирилові Філософу [77].

Другий напрям досліджень пізнього періоду – видання творів за стародавніми рукописами та їхня палеографічна характеристика.

З-поміж основних видавців-коментаторів стародавніх гімнографічних пам'яток насамперед виокремимо Є. Верещагіна та В. Криська, які ввели в науковий обіг одну з найстаріших пам'яток Київської Русі – Ілліну книгу. Упродовж тривалого часу вчені описували пісенні склади, композиційну організацію та мовні особливості цього збірника [5; 6; 16]. Відтак напрацьований дослідницький матеріал утілено одразу у двох виданнях пам'ятки – лінгвістичному, із широким залученням грецьких та болгарських протографів, та факсимильному, із розгорнутим історичним та богословським коментарем.

Активно видають слов'янські мінеї вже згадувані німецькі дослідники Д. Кристіанс та Х. Роте. Вони підготували до друку слов'янську Мінею за лютий (за списком Син. тип. 164) [75] та квітень (за списком Син. тип. 165) [74]. До того ж Х. Роте у співпраці з російськими вченими Є. Верещагіним, О. Кравецьким та О. Крашенниковою видав Мінею за грудень (за списком Син. тип. 162) [76]. Ці публікації супроводжуються розгорнутим палеографічним коментарем, а також текстовими паралелями із грецьких міней, складом послідувань у грецьких джерелах та аналізом біблійних цитат, що вжиті в грецьких і слов'янських текстах.

Більш локальними з погляду охоплення матеріалу є статті та монографія К. Рогачевської. За предмет її вивчення править гімнографічна та молитословна творчість видатного києворуського книжника XII ст. Кирила Туровського [55; 56]. Зокрема, дослідниця встановила: у Покаянному каноні, який увійшов до Трєбника 1622 р., використовують оригінальні (у сенсі – невідомі, нетрадиційні) ірмоси. Тож є велика вірогідність того, що Кирило Туровський написав повний “комплект” покаянного канону [55, 368–369]. Це важливе спостереження, адже зазвичай у своїй літературній практиці південнослов'янські та києворуські гімнографи укладали лише тропарі й користувалися вже готовими ірмосами, створеними попередніми візантійськими поетами.

Схожу проблематику, зокрема атрибуцію та різночитання в нововиданих покаянних канонах Кирила Туровського, активно досліджує й Н. Понирко [48]. Давньоруські покаянні богослужбові послідування вивчає також В. Кирилін. У низці статей учений публікує та аналізує Великий Покаянний канон Андрія Критського, розміщений у Вологодському збірнику XIV ст., що включає гімнографічні твори з Пісної та Цвітної тріодей [26]. В. Кирилін дає палеографічну характеристику виданому твору, коментує його календарне призначення (згідно із приписом Вологодського збірника, Канон повинен був виконуватися не на утрєній у четвер п'ятого тижня Великого посту, а на вечірні в середу цього ж тижня) [25]. Науковець прискіпливо вивчає пісенний склад Великого Покаянного канону, зокрема зауважує відсутність обов'язкових тропарів на честь Андрія Критського та Марії Єгипетській. І хоча віднайдена В. Кириліним редакція відомого твору за складом та кількістю пісень суттєво відрізняється від редакцій, що містяться в києворуських Пісних тріодях XII – XIII ст., вважаємо розвідки вченого серйозним внеском у розуміння форм побутування гімнографічних пам'яток у літературному процесі Середньовіччя.

У контексті видань творів за стародавніми рукописами та їхньої палеографічної характеристики слід також назвати низку вже згадуваних праць, що містять не лише текстологічний чи історико-літературний аналіз середньовічних гімнографічних творів уривками або повністю. З-поміж інших це статті Г. Прохорова, де подані канони патріарха Філофея Коккіна [54];

книжка М. Мурьянова, у якій наводяться давні тексти – Канон св. Максимові Сповіднику (на 13 серпня), Канон св. Максимові Сповіднику (на 21 січня), Канон на віднайдення мощей Климента Римського (на 14 лютого), Канон Аполінарієві Равенському (на 23 липня) та деякі інші [45]; книжка Л. Щеголевої, де показана значна частина Путятіної мінеї [71]; книжка Ю. Бегунова, у якій опублікована вся літературна спадщина Григорія Цамблака і, зокрема, Служба Іоанну Новому та Стихира на Успіння Богородиці [2]; книжка О. Гладкової, що в ній здійснене монументальне дослідження всього корпусу агіографічних пам'яток на честь мученика Евстафія Плакиди, а також надрукована Служба цьому святому за трьома списками (Син. тип. 84; Синод. 159; Син. тип. 85) [7]; книжка В. Криська становить собою новітнє масштабне вивчення Канону Кирилові Філософу, зокрема, у ній доведено тезу про грекомовного укладача пам'ятки, датованої “першими роками після beatизації Кирила Філософа” [38].

Резюмуючи названі здобутки науковців-текстологів, слід зазначити, що за останні десятиліття завдяки історико-типологічним описам конкретного гімнографічного об'єкта значно розширено коло досліджуваних сирійських, візантійських та давньослов'янських творів, а відтак сформульована низка нових проблем, пов'язаних із їхнім осмисленням. Серед таких проблем варто назвати:

- виникнення й формування грецьких, південнослов'янських, східнослов'янських міней та інших богослужбових книг;
- структура та жанрове розмаїття східнохристиянської гімнографії;
- окреслення обсягу літературної спадщини видатних гімнографів східної церкви (Андрія Критського, Козьми Маюмського, Іоанна Дамаскіна, Йосифа Піснописця, патріарха Філофея Коккіна, учнів Кирила та Мефодія, києворуських письменників та ін.);
- встановлення літературних традицій та джерельної бази південнослов'янських і східнослов'янських гімнографічних творів;
- з'ясування характеру архаїчної лексики, словотворення та інших мовних особливостей у гімнографічних пам'ятках.

Водночас у дослідженнях останніх десятиліть видання гімнографічних пам'яток за стародавніми рукописами утвердилося як найважливіша дослідницька тенденція. Завдяки здійсненим виданням і палеографічним та історико-лінгвістичним коментарям до них до наукового дискурсу було залучено велику групу грецьких, болгарських, давньоукраїнських і давньоруських гімнографічних творів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ангелов Б.* Из старата българска, руска и сръбска литература. – София: Изд-во на Българската академия на науките, 1978. – Кн. 3. – 281 с.
2. *Бегунов Ю.* Творческое наследие Григория Цамблака : Новые издания и переиздания по славистике / под редакцией К. Д. ванн Схоневельда. – Велико Тырново – Женева: Пик – Буй турь, 2005. – 732 с.
3. *Богдановић Д.* Најстарија Служба светом Сави // Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. I одељење. Књ. 30. – Београд, 1980. – 113 с.
4. *Василик В.* О неизвестной службе святителю Николаю // Правило веры и образ кротости...: образ св. Николая, Архиепископа Мирликийского, в византийской и славянской агиографии, гимнографии и иконографии / составление и общая редакция А. В. Бугаевского. – Москва: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2004. – С. 285–336.
5. *Верещагин Е., Крисько В.* Наблюдения над языком и текстом архаичного источника – Ильиной книги (начало) // Вопросы языкознания. – Москва, 1999. – № 2. – С. 3–26.
6. *Верещагин Е., Крисько В.* Наблюдения над языком и текстом архаичного источника – Ильиной книги (окончание) // Вопросы языкознания. – Москва, 1999. – № 3. – С. 38–59.
7. *Гладкова О.* Житие Евстафия Плакиды в русской и славянской книжности и литературе IX–XX веков. – Москва, 2013. – 912 с.

8. Досева Ц. Някои наблюдения върху съществителните имена за лице със суффикс -ъць в Новгородските минеи от 1095-1097 г. и в класическите старобългарски паметници // Кирило-Методиевите традиции в славянските езици. – София, 1985. – С. 58–72.
9. Досева Ц. Съществителни имена с наставка -ота в Новгородските минеи от 1095-1097 г. // Език и литература. – София, 1986. – № 5. – С. 91–96.
10. Досева Ц. К изучению лексики древнерусских списков Служебных Миней // Восьмой международный симпозиум МАПРЯД 2002. Теоретические и методические проблемы русского языка как иностранного в начале XXI века. Доклады и сообщения. – Велико-Тырново, 2002. – С. 254–258.
11. Досева Ц. Из лексик славянских списков Миней XI-XIV вв. (писатель, стъписатель, писецъ, таинописецъ, живописецъ) // Русистика: Язык, коммуникация, культура. – Шумен, 2003. – С. 113–122.
12. Досева Ц. К изучению лексики древнейшей славянской гимнографии (жрътвище, капище, светилище, требище) // Проблеми на балканското и славянското езиковедие. Международна научна конференция 14-15 ноември 2008. – Велико Търново, 2010. – С. 167–181.
13. Елесиевич С. К исследованию общих служб в славянской кириллической письменности // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва, 2008. – № 4. – С. 5–17.
14. Иванова-Константинова К. Два неизвестни азбучни акростиha с глаголическа подредба на буквите в среднобългарски празничен миней // Константин-Кирил Философ : Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. – София, 1971. – С. 341–365.
15. Иванова К. Неизвестни служби на Иван Рилски и Михаил Воин // Известия на Института за български език. – София, 1973. – С. 211–236.
16. Ильина книга (XI в.) : Исследования. Указатели / Подготовка В. Б. Крысько, И. М. Ладыженский, Т. И. Межиковская; под редакцией В. Б. Крысько. – Москва: Издательский центр “Азбуковник”, 2015. – 288 с.
17. Йовчева М. Возникновение славянских служебных миней: общие гипотезы и текстологические факты // Scripta&e-Scripta. – София, 2008. – № 6. – С. 195–232.
18. Йовчева М. Гимнографическое наследие Кирило-Мефодиевских учеников в русской книжности // Древняя Русь. – Москва, 2002. – № 8. – С. 100–112.
19. Йовчева М. Древнеславянский Октоих : реконструкция его состава и структуры // Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit. Beitrage einer internationalen Tagung Bonn, 7-10 Juni 2005. – Paderborn, 2007. – P. 50–73.
20. Йовчева М. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски в Октоиха // Paleobulgaria. – София, 1999. – № 3. – С. 50–73.
21. Йовчева М. Новые тенденции в развитии богарской переводной и оригинальной гимнографии в XIV в. // Древняя Русь. – Москва, 2009. – № 4. – С. 36–43.
22. Йовчева М. Проблемы текстологического изучения древнейших памятников оригинальной славянской гимнографии // La poesia liturgica slava antica. XIII congress Internazionale degli Slavisti. Blocco tematico 14. Relazioni. – Roma-Sofia, 2003. – S. 56–78.
23. Йовчева М. Старобългарският служебен миней. – София, 2014. – 388 с.
24. Йовчева М. Установление памяти святителя Николая Мирликийского в византийских и славянских Октоихах X-XIV веков // Добрий кормчий. Почитание святителя Николая в христианском мире: сборник статей / составитель и общий редактор А. В. Бугаевский. – Москва: Скиния, 2010. – С. 222–231.
25. Кириллин В. “Великий Покаянный канон” святителя Андрея, архиепископа Критского, в древнерусской переработке // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва, 2003. – № 3. – С. 79–95.
26. Кириллин В. К истории стихословия Великого Покаянного канона св. Андрея Критского в Древней Руси. Наблюдение над формой // Гимнология. Материалы Международной научной конференции “Памяти протоиерея Дмитрия Разумовского”. – Москва: Композитор, 2000. – С. 171–177.
27. Кожухаров С. Пети достоитъ архистратига (Новооткрито произведение на Константин Преславски) // Литературознание и фолклористика: В чест на 70-годишнината на акад. Петър Динев. – София, 1983. – С. 59–62.
28. Кожухаров С. Песенното творчество на старобългарския книжовник Наум Охридски // Литературна история. – София, 1984. – № 12. – С. 3–19.
29. Кожухаров С. Проблеми на старобългарската поезия. – София, 2004. – 352 с.
30. Крашенинникова О. Древнеславянский Октоих св. Климента, архиепископа Охридского: по древнерусским и южнославянским спискам XIII-XV веков. – Москва: Языки славянских культур, 2006. – 384 с.
31. Кривко Р. Древнерусская версия кондака вмч. Димитрию Солунскому и ее южнославянские параллели [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.academia.edu/945155>.
32. Кривко Р. К лингвистическому источниковедению славянских служебных миней на август : данные афонских рукописей // Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2006 – 2009 / ответственные редакторы А. М. Молдован, Ю. В. Кагарлицкий. – Москва: Древлехранилище, 2010. – С. 38–57.
33. Кривко Р. Перевод, парафраз и метр в древних славянских кондаках : I. Метрика древней церковнославянской поэзии в исследованиях XIX-XXI вв. // Revue des Etudes Slaves. – Paris, 2011. – Vol. 2. – P. 169–202.
34. Кривко Р. Перевод, парафраз и метр в древних славянских кондаках : II. Критика, история и реконструкция текстов // Revue des Etudes Slaves. – Paris, 2011. – Vol. 4. – P. 715–743.

35. *Кривко Р.* Язык и текст древнейших славянских служебных миней за август // Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit. Beiträge einer internationalen Tagung Bonn, 7-10 Juni 2005. – Paderborn, 2007. – P. 236–270.
36. *Кристианс Д.* От подражания форме к дословному переводу: принципы параллельной адаптации мелодии и текста византийских песнопений к славянской традиции // Вестник ПСТГУ. – III Филология. – Москва, 2008. – Вып. 1 (11). – С. 26–55.
37. *Крысько В.* Об издании февральской миней // Russian Linguistics. – 2009. – № 33. – С. 65–99.
38. *Крысько В.* Старославянский канон Кириллу Философу: Источники и реконструкция. – Москва: Азбуковник, 2014. – 720 с.
39. *Легких В.* Службы на Преставление и Перенесение мощей святителя Николая Мирликийского в славянской рукописной традиции XII – начала XVII в.: текстология и гимнография. – Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2011. – 224 с.
40. *Малыгина М.* О словообразовательной и морфологической вариативности в текстах славянского Минейного стихираря XII в. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.academia.edu/13017361>.
41. *Малыгина М.* Языковые особенности и состав минейного Стихираря (на материале рукописей XII в.) // Die Welt der Slaven. – 2014. – № 59. – P. 57–81.
42. *Миричева Б.* Канонът за Кирил и Методий и Службата за Кирил в славянската книжнина. – Велико Търново, 2001. – 222 с.
43. *Миричева Б.* Канонът за св. Димитър Солунски // Пети достойнъ: Сборник в памет на Стефан Кожухаров / Състав А. Миленова. – София, 2003. – С. 82–94.
44. *Михаил (Желтов), священник.* Святитель Николай Мирликийский в византийской гимнографии // Добрый кормчий. Почитание святителя Николая в христианском мире: сборник статей / составитель и общий редактор А. В. Бугаевский. – Москва: Скиния, 2010. – С. 208–221.
45. *Мурышинов М.* Гимнография Киевской Руси / ответственный редактор М. Громов, Т. Исаченко. – Москва: Наука, 2003. – 451 с.
46. *Нечунаева Н.* Миней как тип славяно-греческого средневекового текста. – Tallinn: Tru Kirjastus, 2000. – 177 с.
47. *Никифорова А.* Из истории Миней в Византии: гимнографические памятники VIII–XII вв. из собрания монастыря святой Екатерины на Синае. – Москва: Издательство ПСТГУ, 2012. – 400 с.
48. *Поньрко Н.* Покаянные каноны Кирилла Туровского (вопросы атрибуции) // ТОДРА. – Санкт-Петербург: Наука, 2004. – Т. 55. – С. 240–263.
49. *Попов Г.* Акrostих в гимнографическом творчестве учеников Кирилла и Мефодия // La poesia liturgica slava antica (Древнеславянская литургическая поэзия). XIII Международный съезд славистов (Люблина, 15 – 21 август 2003). Доклады. – Scienze-Sofia, 2003. – С. 30–55.
50. *Попов Г.* Византийското химнографско наследство и песнотворческите прояви на Кирило-Методиевите ученици // Средновековна християнска Европа: Изток и Запад (ценности, традиции, общуване). – София, 2002. – С. 397–406.
51. *Попов Г.* Новооткрита оригинална старобългарска част в текста на Триода // Български език. – София, 1978. – № 6. – С. 497–507.
52. *Попов Г.* Произведения на Климент Охридски и Константин Преславски // Преславска книжовна школа. Изследвания и материали / Съставители М. Тихова, П. Димитров. – София, 1995. – Т. 1. – С. 96–114.
53. *Попов Г.* Службата за славянския първоучител Методий в Хлудовия миней // Старобългарска литература. – София, 2001. – № 32. – С. 14–20.
54. *Прохоров Г.* “Так воссияют праведники...”: Византийская литература XIV в. в Древней Руси. – Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 2009. – 272 с.
55. *Рогачевская Е.* Покаянный канон Кирилла Туровского в старопечатном Требнике 1622 г. // Герменевтика древнерусской литературы / Ответственный редактор Е. Б. Рогачевская. – Сб. 9. – Москва: Наследие, 1998. – С. 368–377.
56. *Рогачевская Е.* Цикл молитв Кирилла Туровского: Тексты и исследования. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 280 с.
57. *Симић П.* Карејска Служба светом Сави // Богословье. – Београд, 1978. – Година 22 (37). – С. 22–45.
58. *Станчев К.* начальная истории одного типа Служебной миней у славян // Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit. Beiträge einer internationalen Tagung Bonn, 7-10 Juni 2005. – Paderborn, 2007. – P. 13–149.
59. *Станчев К.* Проблеми на типологията и терминологията на служебнице миней // Пети достойнъ: Сборник в памет на Стефан Кожухаров / Състав А. Миленова. – София, 2003. – С. 132–142.
60. *Темчин С.* Древнейшая восточнославянская служба Перенесению мощей святителя Николая Мирликийского (9 мая) как переработка переводной службы Перенесению мощей апостола Варфоломея (24 августа) // Slavistica Vilnensis. – Vilnius, 2014. – Vol. 59. – P. 17–29.
61. *Темчин С.* О греческом происхождении древнейшей Службы Кириллу Философу // Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit. – Paderborn-München-Wien-Zürich, 2007. – P. 328–339.
62. *Темчин С.* О греческом происхождении славянского канона св. Димитрию Солунскому // Старобългарска литература. – Кн. 40–41. – София, 2009. – С. 46–52.
63. *Темчин С.* О переводном характере древнейшей Службы Кириллу Философу: яко избрана стрела еммена

- въ тоуле // Дагъ Slovesъny: Festschrift für Christoph Koch zum 65. Geburtstag. – München, 2007. – P. 289–295.
64. *Темчин С.* “Се несть убиство, но сырорезание”: агиографический образ вифлеемских младенцев как концептуальная основа Борисоглебовского культа // Именослов. История языка. История культуры / ответственный редактор Ф. Б. Успенский. – Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2012. – С. 216–230.
65. *Темчин С.* Славянский Канон на перенесение мощей святителя Николая Мирликийского: Реконструкция акростиха // ΚΑΛΟΦΩΝΙΑ : Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії. – Число 7. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2014. – С. 16–26.
66. *Темчин С.* Служба Борису и Глебу киевского митрополита Иоанна: реконструкция греческого акростиха в каноне и датировка // Восточная Европа в древности и средневековье: Миграции, расселение, война как факторы политогенеза. XXIV Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто: Материалы конференции (Москва, 18–20 апреля 2012 г.) / Ответственный редактор Е. А. Мельникова. – Вып. 24. – Москва, 2012. – С. 246–252.
67. *Турилов А.* Slavica Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Межславянские культурные связи эпохи средневековья. – Москва: Знак, 2010. – 488 с.
68. *Христова-Шомова И.* Две южнославянские минеи в сравнении с новгородскими минеями // Древняя Русь. – Москва, 2009. – № 4. – С. 44–63.
69. *Христова-Шомова И.* Новгородские минеи и Зографский миней № 53 // Пение мало Гевргию: Сборник в чест на 65-годишнината на проф. Г. Попов. – София, 2010. – С. 117–140.
70. *Христова-Шомова И.* Славянската химнография – постижения и проблеми на нейното изследване // Palaeobulgarica. – София, 2008. – № 1. – С. 82–100.
71. *Щеголева Л.* Путятинская Миней (XI век) в круге текстов и истолкования. 1–10 мая. – Москва: Территория, 2001. – 496 с.
72. *Christians D.* Канон Евфимию Великому в традиции восточнославянских миней // BraSlav. – Vol. 2. – Bratislava, 2003. – S. 18–28.
73. *Christians D.* Zur Dreifachübersetzung des Kanons für Methodius von Patara im ostslavischen Gottesdienstmenäum // Iter philologicum. Festschrift für Helmut Keipert zum 65 / Hrsg. D. Bunčić, N. Trunte. – München, 2006. – S. 183–195.
74. *Gottesdienstmenäum* für den Monat April. Auf der Grundlage des Handschrift Sin. 165 des Staatlichen Historischen Museums Moskau (GIM). Teil. : Facsimile / Hrsg. D. Christians und H. Rothe // Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften und der Künste. Bd. 127. Patristica Slavica. Bd. 21. – Paderborn, 2011.
75. *Gottesdienstmenäum* für den Monat Februar. Auf der Grundlage des Handschrift Sin. 164 des Staatlichen Historischen Museums Moskau (GIM). Teil. 4: Facsimile / Hrsg. H. Rothe // Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften und der Künste. Patristica Slavica. Bd. 18. – Paderborn, 2010. – 520 s.
76. *Gottesdienstmenäum* für den Monat Dezember nach den slavischen Handschriften der Rus' des 12. und 13. Jahrhunderts. Teil 1: 1. bis 8. December / Hrsg. H. Rothe, E. Vereščagin // Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften und der Künste. Bd. 98. Patristica Slavica. Bd. 2. – Paderborn, 1996. – S. 9–30.
77. *Rothe H.* Theologische Terminologie und rhetorische Formeln in Liturgischen Hymnen der Kiever Rus' // Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit. Beiträge einer internationalen Tagung. Bonn, 7–10 June 2005 / Hrsg. H. Rothe, D. Christians. – Paderborn, 2007. – S. 271–297.

Отримано 1 березня 2018 р.

м. Одеса

